

Міністерство освіти і науки України

Національний університет «Києво-Могилянська академія»

Факультет соціальних наук та соціальних технологій

Могилянська школа журналістики

Магістерська робота

Освітній ступінь – магістр

На тему: **«ВИМУШЕНА ЕВАКУАЦІЯ ПІСЛЯ 24 ЛЮТОГО 2022: ЖИТТЯ ЗА
КОРДОНОМ І ПОВЕРНЕННЯ В УКРАЇНУ КРІЗЬ ПРИЗМУ СПІЛЬНОГО
ДОСВІДУ ВИЇЗДУ В ЄВРОПУ»**

Виконала студентка 2-го року навчання

Спеціальності 061 Журналістика

Вакулук Марія Богданівна

Керівник: доц. Федченко Є. М.

Консультант: ст. викл. Горностай К. П.

Рецензент: ст. викл. Панін Ю. О.

Магістерська робота захищена з оцінкою:

Секретар ЕК _____

« » _____ 2024 р.

Київ – 2024 р.

ЗМІСТ

Вступ	3 – 5
1. Теоретичні та методологічні засади дослідження	6 – 16
1.1. Стан дискурсу про українських біженців у вітчизняних та російських медіапросторах	6 – 12
1.1.1. Український медіапростір	8 – 10
1.1.2. Російські фейки і пропаганда	10 – 12
1.2. Методологія: контент-аналіз та етнографічний підхід	12 – 16
1.2.1. Контент-аналіз	13 – 14
1.2.2. Натуралізм та самоінтерв'ювання	14 – 16
2. «Коли ми були старшими»: чому цей фільм такий як він є	17 – 30
2.1. Загальна концепція	17 – 18
2.2. Про героїнь	18 – 20
2.3. Підготовка до знімання та технічне забезпечення	20 – 21
2.4. Формат та методи роботи	21 – 22
2.5. Робота над проєктом	22 – 26
2.5.1. Календар роботи над проєктом	26 – 27
2.6. Попередній досвід роботи з документальним кіно	27 – 28
2.7. Обмеження	28 – 30
2.7.1. Часові обмеження	28
2.7.2. Психологічні обмеження	28 – 30
3. Результати	31 – 42
3.1. Синопис фільму	31
3.2. Розкадрування	31 – 37
3.3. Зміни у монтажі	37 – 42
Висновки	42 – 45

Список використаної літератури

ВСТУП

З початком повномасштабного вторгнення росії 24 лютого багато українців були змушені покинути свої домівки. Багато хто шукав притулку в безпечніших частинах України, однак ще більше людей виїхали до інших країн у пошуках захисту. Загалом протягом двох років повномасштабного вторгнення за даними Міжнародної організації з міграції вимушено переміщеними особами так чи інакше стали понад 14 мільйонів, що складає майже третину населення України. З них майже 6,5 мільйона – біженці за кордоном [9]. Свіжі ж дослідження показують, що станом на кінець січня 2024 року за кордоном через війну перебуває 4,9 млн українців [34]. Ці числа вже самі по собі видаються доволі вагомими. Водночас що ще важливіше – за ними мільйони причин та історій виїзду.

В українському суспільстві тема виїзду в евакуацію за кордон з першого дня повномасштабного вторгнення стала доволі контроверсійною і широко обговорюваною у медіа. Часто українців, що виїхали ті, хто лишився, сприймають як зрадників. Інша розповсюджена думка – їм легше ніж тим, хто лишився, їхній досвід нібито є набагато менш травматичним. Складається враження, що українці, що обрали не їхати за кордон протиставляють себе тим, хто евакуювався, глорифікують свій вибір, тим самим до певної міри знецінюючи досвід співвітчизників, що опинилися в інших країнах. На додаток до цього, біженство українців з перших місяців повномасштабного вторгнення потрапило до тем, якими почали – і до тепер продовжують – спекулювати російські ЗМІ [17, 33].

За таких умов важливо наповнювати медійний дискурс про наших співвітчизників за кордоном справжніми історіями людей, які б розповідали про справжню ситуацію, складнощі з якими вони стикаються, тим самим спростовували міфи російської або хибні уявлення тих, хто не виїжджав. Такі окремі особисті історії часто стають свого роду «зрізом», в якому можна побачити які емоції переживають люди та що їх хвилює. Особливо цікавими видаються випадки, в яких

люди свідомо обирали повернутися з-за кордону додому ще до закінчення війни. Ці історії своєю чергою здатні стати потужним рупором для заклику українців повертатися до рідної країни. Адже на сьогодні все менше людей висловлює наміри повернутися в Україну [24, 7].

Враховуючи все вищезазначене, ми вважаємо тематику нашого дослідження (у формі документального фільму) **актуальною**. Ми переконані, що в нинішніх умовах важливо документувати історії українців, щоб доповнювати уявлення про спільний досвід переживання повномасштабного вторгнення, боротися з ворожими наративами про наших біженців. При цьому ми переконані, що окремо важливо приділяти увагу кейсам, коли молоді люди обирають повертатися додому після життя за кордоном. Адже якщо цей вибір свідомий, це означає, що вони дійсно хочуть жити, навчатися, працювати саме в Україні і такі випадки можуть послугувати прикладом для багатьох інших українців, які можуть сумніватися чи варто їм повертатися додому.

Метою проєкту є простежити як досвід перебування в евакуації за кордоном під час війни і повернення після цього в Україну повпливав на життя, сприйняття світу та психологічний стан героїнь фільму.

Завданнями нашого проєкту є:

- 1) Провести якісний контент-аналіз інформаційних повідомлень в рамках дискурсу про українських біженців;
- 2) Показати індивідуальну історію героїнь фільму про життя в евакуації за кордоном після початку повномасштабного вторгнення;
- 3) Розповісти про емоції, які переживали героїні під час і в евакуації;
- 4) Прослідкувати як повпливала евакуація на стан героїв;

5) Підкреслити те, що героїні вирішили повернутися до України та не збираються на разі жити в іншому місці.

Нашим об'єктом є: українці, що стали біженцями закордоном після початку повномасштабного вторгнення росії 24 лютого 2022 року, а потім повернулися назад в Україну.

Предметом є: відображення досвіду переживання евакуації і повернення до України на прикладі двох особистих історій героїнь, що були біженками у Латвії та Естонії.

Дослідження здійснюється у формі документального фільму. **Методологія дослідження** є різною для теоретичної та практичної частини роботи. Теоретична частина роботи послуговується якісним контент-аналізом у якості підходу до аналізу інформаційних повідомлень. Практична частина відбувається у формі документального фільму до якого був застосований етнографічний підхід дослідження, зокрема самоінтерв'ювання.

Наукова записка до фільму складається із наступних частин: вступ, три розділи з підпунктами, висновки, список використаної літератури

1. Теоретичні та методологічні засади дослідження

У цьому розділі нашої роботи ми в першу чергу зосередили увагу на тому, щоб стисло дослідити медіаполе на предмет інформації про українських біженців за кордоном. Глибинне подібне дослідження не було метою нашої роботи, але для нас важливим було окреслити як відображалася ця тема у вітчизняних медіа. Зокрема ми хотіли побачити негативну реакцію частини суспільства на виїзд такої великої кількості українців за кордон. Хочемо одразу зазначити, що використовуючи у роботі слово «медіа» ми маємо на увазі як класичні ЗМІ, так і соціальні мережі, адже вважаємо їх на сьогодні одним з основних джерел формування порядку денного в інформаційному просторі.

Нас також окремо цікавили матеріали про те, як українські біженці були висвітлені у російських медіа, які наративи там просувалися.

На додаток ми вивчили низку соціологічних досліджень про українських біженців за кордоном, для того, щоб певні твердження які ми використовуємо у роботі для підкріплення нашої аргументації не звучали голослівно, а спиралися на конкретні емпіричні дані.

Також у цьому розділі буде описана методологія нашого дослідження і обґрунтовано, чому для документального фільму був обраний саме такий формат у якому він існує у фінальному вигляді.

1.1. Стан дискурсу про українських біженців у вітчизняних та російських медіапросторах

Як ми вже зазначали у виступі до нашої роботи – біженство за кордон з початком повномасштабного вторгнення моментально стало гарячою темою в українському інформпросторі. Це цілком зрозуміло – для українців дуже різко це питання стало актуальним і на це мала бути відповідна реакція у медіа.

Наголосимо, що нашу думку, тема біженців, або у випадку України також і внутрішньо переміщених осіб (ВПО), завжди є доволі складною для комунікації. До неї потрібно підходити з відповідною обережністю та розважливістю.

Серед будь-яких біженців завжди опиняється велика когорта людей, які обирають по різному адаптуватися (або не адаптуватися), мають різний досвід та причини для свого «незапланованого переїзду». Відповідно будь-яке узагальнення стосовно цієї групи людей апріорі стає неправильним, хоча і відбувається майже завжди. Своєю чергою це спричиняє те, що біженці завжди стають жертвами стигматизації та стереотипізації. Українці – не виняток. *«Етичне висвітлення історії біженців вимагає від журналістів уникати упередженості, чуток і спекуляцій, остерігатися соціальних мереж та інтернет-шуму, а також зосереджуватися на доказах і фактах, які можна перевірити. Більшість агентств у справах біженців та економічні дані свідчать про те, що українці, як і більшість мігрантів та біженців, шукають роботу, щоб забезпечити своє проживання після прибуття в нові країни»* [2].

В одному зі своїх матеріалів український Інститут масової інформації наводить поради того як краще не писати про переселенців. Хоча стаття стосується ВПО, а не безпосередньо біженців за кордоном ми переконані, що ці критерії цілком можуть бути застосовані в обох випадках. При цьому вони добре окреслюють низку проблем від яких почасти «страждають» інформаційні повідомлення про біженців у медіа:

1. Уникати емоційного цитування щодо переселенців;
2. Не брати цитати із соцмереж і не публікувати їх як власний контент;
3. Не узагальнювати та не стереотипізувати ВПО;
4. У матеріалах кримінальної хроніки не вказувати, що людина є ВПО.

Оскільки злочин ніяк не стосується походження людини. Окрім росіян;

5. Не поширювати стереотипів щодо утисків російськомовних українців. Оскільки цей наратив став одним з головних виправдань для російського вторгнення [25].

В українському суспільстві дискурс про біженців набув ще й іншого масштабу. Через соціальні мережі, особливо у перший рік повномасштабного вторгнення, можна було прослідкувати як для багатьох в'їзд частини українців за кордон (а згодом їх там поведінка) став причиною обурення і контрверсії, умовного «розколу». Погіршило ситуацію те, що цим у властивій їм манері скористалися російські медіа, підхопивши подібні настрої та інкорпоровавши певні сенси до своєї антиукраїнської пропаганди.

1.1.1. Український медіапростір

Почасти ті, хто прийняв рішення не виїжджати називали співвітчизників, що опинилися за кордоном «зрадниками», «ухилянтами» і «ледарями». Основна аргументація у таких випадках ґрунтувалася на тому, що за кордоном набагато легше пережити повномасштабне вторгнення, ще й при цьому отримуючи допомогу, житло, маючи роботу і можливість спокійно жити. На думку тих, хто лишився, біженці живуть без справжнього розуміння жаху того, що відбувається в Україні. Вони, ті, хто залишився вдома – «справжні патріоти» напротивагу несправжнім українцям по той бік кордону. Саме ті хто не виїхав триматимуть Україну, а ті хто вирішив «тікати» своїй країні не потрібні, бо вони просто «боягузи» [14, 36, 35, 23].

Складно судити чи впливала прямо на появу таких наративів російська пропаганда (що не малоймовірно і про що ми поговоримо далі), чи дійсно такі думки панували у суспільстві. Однак можна стверджувати напевно, що подібна логіка є несправедливою та неправильною. Вона генералізує досвід людей, що виїхали та не враховує багато змінних, які впливають на те, як поведуться чи як

можуть почуватися окремі люди. Все це, як ми вже зазнали вище, є великою проблемою і створює хибне уявлення про українців за кордоном не тільки серед «своїх», але є серед іноземних громадян. До того ж вищезазначені наративи мають деморалізаційний ефект на тих людей які опинилися за кордоном у доволі непростих життєвих обставинах, не відчувають там комфортно, можливо втратили все що мали вдома, або пережили насилля щодо себе.

Про це свідчать самі українські біженці: *«Звичайно, боляче – і тоді, й тепер... Не знаю – може, це в них така захисна реакція? Тобто, їм би теж хотілося щось змінити в своєму житті, але бояться. А тих, хто зважилися, сприймають як “зрадників”. Просто не знають, як це важко – залишити свою домівку і починати все знову, з нуля... Бо не було іншого виходу, бо треба за щось дітей годувати і стареньких батьків лікувати. Просто виживати» [27].*

Ціла окрема частина негативу була присвячена мовному питанню, а саме критиці тих українців, що за кордоном продовжують розмовляти російською. Основні аргументи тут були сконцентровані на ідеї про те, що ті, хто спілкуються російською ганьблять Україну [8].

У відповідь на все вищеописане у медіа почали з'являтися пости іншого характеру – свого роду спростувальні. Вони закликали до припинення сварок між тими хто поїхав і тими хто лишився, переведення цієї дискусії у більш зважену площину [10]. Зокрема наведемо один з подібних прикладів, у якому на нашу думку добре прослідковується подібна аргументація: *«Дорогі друзі, які виїхали з дітьми - знайте, що ваші фото з сонячних європейських вулиць і просто нормального життя - це ок. Викладайте ще. Коли я дивлюсь на них, я думаю "Ну фух, Наташа/Аня/Лена/Катя більш-менш в порядку, за них не треба хвилюватися, мінус тривога, плюс коротка радість від фото дітей з розслабленими обличчями". При цьому я знаю, що насправді Ані, Наташі, Лені і Каті там важче ніж мені тут - до*

проблеми адаптації в чужому середовищі додається постійне фонове почуття провини» [18]. Стосовного мовного питання за кордоном також почали з'являтися подібні пости. Вони в основному наголошували на тому, що мовне питання також набагато складніше ніж розподіл на «хороших і поганих» українців залежно від того як вони розмовляють [20].

Ми вже згадували, що ми не виключаємо, що частково описані вище негативні ідеї про українських біженців цілком можуть бути продуктом російських інформаційних «вкидів». Для таких висновків існує достатньо підстав. Багато наративів спродукованих росією збігаються з тими, які поширювали самі українці у соціальних мережах [33, 15, 4, 23]. Так само це стає суттєвим аргументом на підтримку глибинної мети нашого проекту – документального фільму. А саме – бажання показати справжні емоції та переживання людей від перебування за кордоном.

1.1.2. Російські фейки та пропаганда

Численні проведені медіамоніторинги показують, що росія проводила цілеспрямовано інформаційно-психологічну спецоперацію, спрямовану на дискредитацію та часткову дегуманізацію українських біженців [26, 35, 5, 11, 30].

Зокрема не так давно громадська організація CAT-UA оприлюднила результати дослідження «Стратегії поширення російської пропаганди і дезінформації», у межах якого проаналізовані пропагандистські кампанії, які поширювали за допомогою соцмереж, з початку повномасштабного російського військового вторгнення і до 31 серпня 2023 року. Серед проаналізованих тем найбільшу кількість контактів з аудиторією можна побачити з темою біженців – понад 290 мільйонів. До того ж окремо у дослідженні підкреслено те, що велику частку пропагандистських повідомлень про біженців поширювали не російські

канали інформації, а українські. Хоча процентне співвідношення майже однакове – 35,14% російські канали і 34,88% українські – це й викликає занепокоєння [26].

Окрім того, що російські пропагандисти цілять в аудиторію всередині України, вони активно працюють зокрема на європейців. Саме в ЄС найбільша кількість українських біженців і вони мають суттєвий вплив політичне та економічне життя Союзу. До того ж Україна перебуває на шляху європейської інтеграції і для росії вигідно дискредитувати її перед новими майбутніми партнерами [5, 35]. Тим паче, що дані соціологічних опитувань показують, що в цілому громадяни ЄС доволі позитивно ставляться до українських громадян. Хоча за останній рік з'явилася тенденція до погіршення ситуації [6, 31]. *«Росіяни одночасно ведуть кілька синхронізованих одна з одною інформаційних кампаній проти українських біженців. Кожна з них спрямована на різні аудиторії: російську, українську та населення країн, що приймають біженців з України. Меседжі для російської аудиторії спрямовані на подальшу демонізацію українців та посилення шовіністичного відчуття власної зверхності. Кампанія вписується в загальний антиукраїнський, антиєвропейський, антизахідний наратив кремлівської пропаганди»* [11].

Про подібну стратегію російських спецслужб також свідчать медіадослідження, зокрема Українського кризового медіацентру: *«Тому важливим індикатором наявності інформаційних вакуумів, які можуть сприяти проникненню в медійний простір країн ЄС російських меседжів, є рівень негативного ставлення до українців в ЄС серед громадян європейських країн. Саме ця категорія населення Євросоюзу є цільовою аудиторією російської пропаганди, оскільки дискредитація українських біженців російськими ЗМІ резонує з певними переконаннями противників надання допомоги українцям, що були змушені покинути свої домівки внаслідок війни»*. У цьому ж дослідженні цілий окремий блок приділений найпопулярнішим російським міфам про українців закордоном [33].

В іншому дослідженні Інституту масової інформації зазначається, що поширюються російські повідомлення найчастіше *«через дописи в групах допомоги українцям за кордоном, повідомлення, відео та коментарі до них у соцмережах Facebook [...] та YouTube. Наймасовіше російські наративи просувають у групах допомоги українцям у Німеччині. Для ретрансляції пропаганди в соцмережах залучають ботів, так званих російських німців, проросійських українців»* [30].

Закордонні медійники також підтверджують, що російська пропаганда має суттєвий вплив на конструювання інформаційної повістки [22]. Нашу увагу також окремо зачепила інформація про напади на українців за кордоном, часто під закликами *«забирайтеся геть, до себе в Україну»*. На думку експертів і це може бути спровоковане російською пропагандою [11, 13].

Враховуючи все описане, а особливо той факт, що багато з досліджень є свіжими – ми переконані, що проблема з розповсюдженням російської пропаганди про українських біженців все ще існує. Ризикуємо висловити гіпотезу про те, що зі зміною правил перебування для українців в Європі російські наративи можуть реактуалізуватися, так само як і антиукраїнські настрої спровоковані цими наративами загострюватися з поступом України в ЄС. Тому наголосимо ще раз на тому, що у такому контексті наш фільм здатен якщо не повністю спростувати частину російських наративів, але бодай показати українських біженців дещо з іншої сторони, не такими якими їх змальовує пропагандистська машина окупантів.

1.2. Методологія: контент-аналіз та етнографічний підхід

З погляду методології нашу роботу умовно можна поділити на дві частини: теоретичну, викладену вище, і практичну – сам короткометражний документальний фільм. У цьому підрозділі ми коротко окреслимо методи, що були використані для проведення обох частин і їх специфіку.

1.2.1. Контент-аналіз

Для теоретичної частини нашої роботи, а саме проведення вищевикладеного аналізу інформаційного простору ми використовували якісний контент-аналіз.

Саме цей метод був обраний, адже не було потреби у детальному кількісному контент-аналізі. Водночас у дослідженнях можна настановитися на думку, що загалом не має потреби чітко розділяти ці два типи аналізу, адже часто відбувається поєднання або навіть злиття цих двох підходів [3]. *«Якісний контент-аналіз має певні процедурні особливості. [...] Не дивлячись на невідповідність описаної процедури класичній, її не варто вважати окремим методом, оскільки формалізація кожного з етапів, теоретико-методологічні засади та розуміння тексту відповідають наведеному нами загальному визначенню контент-аналізу. Це, радше, методика, тобто набір готових алгоритмів проведення дослідження в конкретній ситуації»* [1].

Відповідно в рамках контент-аналітичного дослідження може застосовуватись як якісна методика, так і кількісна, або їх поєднання [3]. Таким чином можна класифікувати якісний контент-аналіз як *«методику аналізу текстів шляхом систематичної інтерпретації текстів через виділення в них тем, тенденцій і відповідне їх кодування»* [1]. Саме це і було кінцевою метою нашого вивчення інформаційних повідомлень.

Ми сфокусувалися на пошуку окремих постів, новин, а також готових медіа та соціологічних досліджень, що стосувалися б питання українських біженців. Оскільки тема сама по собі доволі широка, з усього знайденого матеріалу ми обирали саме той, який би стосувався безпосередньо ставлення до біженців, аналізував би відповідні наративи у медіа. Часто саме за ключовими словами з подібних наративів і проводився пошук публікацій.

Окремо ми відбирали матеріали присвячені висвітленню російських інформаційних кампаній направлених проти біженців. Як ми вже зазначали вище, цікавим виявилось те, що часто російські наративи збігалися з ідеями які панували в українському медіапросторі, зокрема у соціальних мережах.

Ми також вже зазначали, що не мали на меті саме цього дослідження глибоко вивчати дискурс про українських біженців у медіа. Саме тому ми усвідомлюємо, що наша робота цілком може бути продовжена та розширена в майбутньому. Ми бачимо великий потенціал для того, щоб далі слідкувати за змінами стосовно нашої теми в інформаційному полі, особливо враховуючи певні фактори, про які ми згадували наприкінці попереднього підрозділу.

1.2.2. Натуралізм та самоінтерв'ювання

Практична частина нашого дослідження з самого початку планувалася як така, що матиме оповідну частину. Однак її формат довго лишався під питанням.

На нашу думку, класичні способи інтерв'ювання часто встановлюють кордони, які потенційно суттєво обмежують респондентів у тому, чим вони можуть чи не можуть ділитися. Ми переконані, що через наявність чітко визначених запитань респонденти можуть заганяти себе в рамки, думати що певні частини їхнього досвіду не є важливими у ширшому контексті, чи не несуть цінності для дослідників. До того ж у випадках коли інтерв'ю проводиться для широкої групи, зазвичай поставлені питання є однаковими для всіх. Таким чином відбувається генералізація, що почасти може нівелювати індивідуальні аспекти досвіду респондентів. Особливо, як ми вже писали вище, у ситуації коли йдеться про біженців та розмаїття історій, які вони можуть розповісти про свою ситуацію.

Водночас звісно, часто розповіді очевидців таких подій як війна є дуже емоційними та можуть спричиняти викривлення фактів. З позиції цінності – це не

робить їх менш важливими для дослідження колективного досвіду ширшої сукупності людей (у нашому випадку – біженців за кордоном). Однак постає питання – як правильно збирати та організовувати таку інформацію, щоб не потрапити в ситуацію коли відбувається маніпуляція фактами?

Ми вважаємо для цього завдання варіант рефлексії або ж самоінтерв'ювання вдалим. Цей метод дає більшу свободу, в той самий час все ще зберігає за собою низку правил. Його коріння можна віднести до етнографічного підходу до досліджень, а саме до такої його течії як натуралізм. Саме теоретичні напрацювання з цієї галузі ми й приділили увагу. Більшість теоретичних напрацювань у яких би згадувалося самоінтерв'ювання описують дослідження у соціології. Однак ми переконані, що цей метод цілком прийнятний для виконання завдань нашої роботи.

У посібнику Етнографія Джон Брівер зазначає, що у другій половині ХХ сторіччя виникає критика позитивізму, частиною якої стає «атака» на загальноприйняті методи проведення інтерв'ю. Він разом з іншими дослідниками стверджує, що саме у той час виникає гуманістична модель соціальних досліджень [38, 42, 37, 39]. *«Виникла або, точніше, була заново відкрита, нова традиція оскільки її ідеї були давніми, що дало легітимність новим процедурним правилам і, отже, новим методам збору та аналізу даних (таким як аналіз розмов)»* [38]. Ця нова традиція засновувалася на методології натуралізму (вона ж – інтерпретаційна або герменевтична). Завдяки цьому методу стало можливим досліджувати життя у природних умовах, без наукової маніпуляції, з усім, що за цим слідує. У тому числі у фокусі опинилися переживання, спостереження, розуміння та аналіз особливостей соціального життя в конкретних ситуаціях. *«Наголос робиться на досвіді та спостереженні за тим, що відбувається природним шляхом, а не на висуненні гіпотез про це заздалегідь, здебільшого шляхом досягнення безпосереднього контакту з цим, хоча дослідники мінімізують їхній вплив на*

обставини, наскільки це можливо» [38]. Також аналізуються сенси, які люди намагаються донести крізь призму їхнього особистого погляду.

Для натуралізму важлива теза про те, що знання про світ не є повним без документування, спостереження та тих самих «сенси́в», що продукують люди. Саме їх дослідження має бути відправною точкою будь-якого дослідження суспільства [41].

Самоінтерв'ювання згадує у своїй роботі Сара Кровлі, коли дає визначення автоетнографії: *«різновид самоінтерв'ювання, що є не так строгим методом із визначеними критеріями, як балансуванням між модерним емпіричним дослідженням, постмодерною деконструкцією науки та суб'єктності й активістським прагненням записати маргіналізовані ідеї та голоси»*. Вона також зазначає, що *«користь від автоетнографії [...] чаїться в міждисциплінарному полі гуманітаристики та соціології, вона пробуджує спогади й водночас осмислює їх теоретично» [19].*

На нашу думку, всі ті якості натуралізму та самоінтерв'ювання описані вище роблять ці підходи ідеальними для цілей, які ми прагнули досягти створюючи наш документальний фільм. Ми переконані, що висвітлення історій біженців потребує максимально відкритого підходу, який би допомагав цим людям розкритися, ділитися своїми відчуттями та емоціями. Це допомогло б уникнути принаймні частини проблем які виникають з комунікацією цієї теми, про які ми згадували у попередньому підрозділі. До того ж ми впевнені, що ефект від подібної до нашої документальної історії набагато більший, коли люди в кадрі залишаються справжніми, максимально щирими, говорять від серця, без підказок, перебуваючи у природних умовах. Сам тому ми і застосували у роботі обрані та вище описані методи.

2. «Коли ми були старшими»: чому цей фільм такий як він є

2.1. Загальна концепція

В основі концепції фільму лежить бажання показати те, як на людей впливає вимушений виїзд за кордон через повномасштабне вторгнення росії після 24 лютого 2024 року. Водночас відобразити цей досвід не просто через призму складнощів (часто бюрократичних та фінансових), пов'язаних з життям та освоєнням там, а саме через емоційні переживання.

Найчастіше люди, що опинилися за кордоном після початку повномасштабного вторгнення, не прагнули цього навмисне. Так, багато хто лишається там жити, та спершу переїзд не був у їхніх планах. Це доволі різка та травматична зміна життєвих обставин, фактичне руйнування майже будь-яких планів, мрій та уявлень про своє життя, які могли бути.

Опиняючись за нинішніх умов за кордоном, українці стикаються з цілою низкою задач, які потрібно вирішити, щоб почуватися бодай на децицію комфортно на новому місці. Оформлення житла, тимчасового захисту, отримання фінансової та гуманітарної допомоги, пошук роботи, реєстрація у лікаря тощо. За цією своєрідною рутиною фокус уваги доволі рідко зміщається на справжню трагедію та біль такого переїзду. До того ж як ми вже зазначали у вступі до роботи, простори соціальних мереж та медіа також бувають жорстокими до українських біженців.

З усім цим мало хто говорить про те, в якому вакуумі опиняються люди, які «десь там» не хочуть будувати життя далі. Багато хто хоче повернутися, при цьому боїться. Їх вибір стоїть між безпечним зрозумілим майбутнім і незрозумілим майбутнім з доволі реальною можливістю померти, навіть там де відносно безпечно (наприклад у західних регіонах України чи в столиці). Багато кому просто немає куди повертатися і вони постійно продовжують

«дрейфувати» від країни до країни. Хтось починає звикати до нового місця і щире бажання повернутися вступає у конфлікт з новим бажання залишитися. У певному сенсі ці люди «застрягають на кордоні», боячись вирішити, не знаючи, що по справжньому буде краще для них. Особливо актуальним це стає, коли йдеться про молодь, у якої усе життя попереду. Найчастіше це дівчата, хоча перед хлопцями, які могли перебувати за кордоном ще до початку вторгнення, теж постає такий вибір.

Саме про цю невизначеність, цей стан, коли є можливість виїхати, використовувати всі можливості, а водночас тягне додому, і виникло бажання зняти короткий документальний фільм. Розказати про це хотілося крізь призму поєднаних між собою історій двох героїнь. На нашу думку, саме такі окремі індивідуальні людські історії допомагають скласти велику картину загального українського досвіду переживання повномасштабного вторгнення, про що ми також вже згадували у нашому вступі. А оскільки люди які виїхали часто переживають ізолюваність, побічною темою фільму є дружба. Героїні стрічки – близькі подруги. У контексті досвіду евакуації дуже важливо, коли є на кого спертися, хто розуміє ці переживання. Саме тому ми вважаємо за необхідно показати цю єдність та підтримку.

2.2 Про героїнь

Героїнями фільму авторка фільму обрала себе та свою подругу Поліну. Станом на час написання цієї роботи, обидві героїні – Поліна та Марія – проживають у Києві та закінчують навчання у Києво-Могилянській Академії – Поліна закінчує бакалаврат права, Марія магістратуру журналістики. Дівчатам 20 і 23 роки відповідно. Позналилися вони в університеті влітку 2021 року.

Після початку повномасштабного вторгнення обидві дівчини вимушено виїхали в евакуацію за кордон. Марія з матір'ю та котом 25 лютого 2022 року одразу поїхали до Риги, столиці Латвії, оскільки там уже 7 рік проживає її батько. Поліна з матір'ю, кішкою та собакою ще деякий час перебували у приватному будинку за Києвом перед тим як виїхати до знайомих у Таллінн, столицю Естонії.

Досвід як перебування в евакуації, так і самого виїзду є схожим у Марії та Поліні, а проте лишається доволі різним. Починаючи від того як дівчата перетинали кордон, закінчуючи почуттями від повернення додому і життя в іншій країні. По прибуттю до Риги та Таллінну Марія та Поліна оформлювали для себе тимчасовий захист. Обидві дівчини з невеликими перервами, в які вони ненадовго їздили до Києва, пробули в евакуації приблизно по року, після чого остаточно повернулися додому. Хоча дівчата перебували у відносно комфортних умовах, вони все ще дуже складно переживали потребу покинути свої домівки і жити невизначений час деінде.

Марія з матір'ю їхали з Києва потягами, а вже на польсько-українському кордоні їх одразу забрав на авто батько. Марія по справжньому ніколи не прагнула лишитися в Україні та після випуску з бакалаврату планувала переїзд та продовження навчання в іншому місці. Після початку повномасштабного вторгнення та евакуації дівчина змінила свою думку і вирішила тимчасово залишитися вдома. Водночас через те, що її сім'я «розкидана» між двома країнами, вона залишається розгубленою – її почуття дому однаково належить як Києву, так і Ризі. До цього Марія вже мала досвід довгого проживання закордоном, а також у неї в Ризі було своє соціальне коло – завдяки цим двом факторам вона доволі швидко адаптувалася до нових умов.

Поліні з матір'ю довелося деякий час пробути у таборах для біженців, що були організовані польською стороною поблизу кордону. Поліна, на відміну від Марії, ніколи не мріяла поїхати з України, або точніше не мала чіткого уявлення про те, що в цьому плані робитиме у найближчому майбутньому. Після життя у Таллінні Поліна дуже полюбила місто і серйозно почала задумуватися про те, аби переїхати туди для продовження навчання. Вона постійно прагне повернутися до міста, говорить, що прагне показувати його всім дорогим для неї людям. Водночас Поліна почувалася доволі самотньо у Таллінні і адаптуватися їй було складніше через відсутність соціального кола. Дівчина часто їздила до друзів у Вільнюс та інші міста. Також за кордоном живе коханий Поліни і для неї вибір жити не в Україні рівний можливості частіше проводити з ним час, або й загалом жити разом.

Батько Марії має власну квартиру у Ризі, яка після початку повномасштабного вторгнення стала своєрідною точкою дотику, домом для друзів дівчини, які приїздили в гості, або яким було потрібно певний час десь пожити. Це було одне з важливих місць де всі збиралися, куди поверталися і де обговорювали пережите. Велика частина спільного часу Марії та Поліни закордоном пройшла саме в Ризі та в цій квартирі.

Перебуваючи в евакуації Марія та Поліна спільно почали роботу над власною оригінальною виставою: Марія захоплюється театром, багато пише і саме вона виступила авторкою тексту. П'єса розповідає історію шістьох друзів і того, як вони переживають перші місяці повномасштабного вторгнення. По поверненню до Києва дівчата поставили виставу, зробивши два повноцінних покази. Марія зазначає, що саме бажання втілити виставу, зокрема, стало причиною їхати назад додому. Поліна каже, що робота над виставою стала одним зі способів краще зрозуміти відчуття від всього, що відбувалося навколо. Тому, у фільмі згадується вистава, адже вона стала

важливим епізодом в історіях Марії та Поліни, хоча багато уваги їй не приділяється. Існувала ідея зняти фільм про її створення, та з технічних причин авторка відмовилася від концепції.

2.3 Підготовка до знімання та технічне забезпечення

Бажання зняти фільм виникло влітку 2023 року. Особливої окремої підготовки до його знімання не знадобилося, водночас одразу стало зрозуміло, що будуть потрібні відрядження до Риги, Таллінну, Вільнюсу аби дозняти частину матеріалу. Про це детальніше буде розказано далі у нашій роботі.

Особливого технічного забезпечення обраний формат роботи не потребував. Для знімання було використано:

- камеру Panasonic Lumix GH4;
- портретний об'єктив Minolta;
- смартфон iPhone 14 Pro;
- картку пам'яті Transcend SD HC 32 GB 10 Class;
- жорсткий диск Silicon Power Armor A60 2TB SP020TBPHDA60S3K 2.5;
- картридер Transcend USB 3.0/3.1 Gen 1.

Постпродакшн фільму відбувався в Adobe Premier Pro 2022.

Після появи ідеї фільму авторка одразу звернулася до Поліни з пропозицією взяти участь у фільмі. Поліна не мала жодних заперечень і одразу погодилася на участь.

2.4 Формат та методи роботи

У фільмі авторка використовувала архівні матеріали, надані героїнями, а також окремо їздила до Латвії, Литви та Естонії. Водночас суттєву частину фільму складає записана розмова-рефлексія Марії та Поліни.

Поїздки за кордон були здійснені з метою дозняти міста – Ригу, Таллінн та Вільнюс. На додаток до цього, авторка хотіла побачити як змінилися міста в яких вони з Поліною жили у порівнянні з тим, якими вони їх бачили у 2022 році. Цього контрасту не відображено у фільмі спеціально, однак усвідомлення його було важливим для повноцінної реалізації ідеї. Водночас спеціально відзняті кадри відрізняються за якістю і за цим можна приблизно прослідкувати різницю між ними та архівними відео, що переважно зняті на телефон.

Була відзнята розмова-рефлексія Марії та Поліни. На її думку, саме такий формат викладу думок з приводу теми, а не інтерв'ю, був для фільму найбільш доречним. Оскільки, як ми вже зазначали, метою було підсвітити справжні індивідуальні людські історії, важливо було дати героїням вільно розповідати про те, що вони пережили. Для авторки під час запису цієї розмови було важливим виконати декілька завдань:

- Максимально не втручатися в процес рефлексії, забезпечити свободу обговорення будь-яких спогадів, емоцій та почуттів;
- Оскільки авторка також є героїнею фільму, забезпечити свою присутність у кадрі без створення дисбалансу між собою та Поліною;
- Створити легку атмосферу розмови, яка б передала б глядачу ідею про те якою є дружба між Марією та Поліною.

Авторка окреслила загальну тему розмови для них з Поліною, а також бажані аспекти перебування за кордоном і повернення до Києва, які варто було б озвучити. Також вона попросила не ділитися чимось занадто сенситивним, хоча і підкреслила важливість максимальної відвертості. Розмова вийшла щира і її цілком вистачило для того, щоб зробити з неї основну частину фільму.

2.5 Робота над проєктом

Перший етап роботи – поява ідеї. Після остаточного повернення з Латвії навесні 2023 року авторка багато думала та рефлексувала про час там. На той момент вже була написана п'єса, про яку ми вже згадували вище, однак вона не концентрувалася суто на питанні життя в евакуації. Авторка хотіла спробувати більше поринути в дослідження саме цього питання. Вони з майбутньою героїнею фільму – Поліною – мали багато дискусій на тему їхнього перебування за кордоном. Саме ці дискусії у поєднанні з потребою писати магістерську роботу наштовхнули авторку на те, щоб взятися за створення короткого документального фільму про досвід життя в евакуації.

На другому етапі авторка обговорила ідею з Поліною, запропонувавши їй знятися у фільмі. Героїня одразу погодилася, не маючи жодних суттєвих заперечень. Разом з авторкою вони вдосконалили концепцію фільму та обговорили на чому краще буде сфокусуватися в плані меседжів, які хотілося б донести через фільм.

Одразу з початком роботи стало зрозуміло, що частково фільм складатиметься з архівного матеріалу. Це обумовлено тим, що, на жаль, ідея зняти фільм виникла далеко не одразу з початком повномасштабного вторгнення. Відповідно, до літа 2023 року спеціально з метою використання у фільмі зйомка фактично не велася.

Однак, архівні відео стали концептуально важливою частиною фільму. На думку авторки вони створюють ефект відеощоденника (особливо враховуючи те, що переважно вони зняті на телефони) і показують певні події саме такими якими їх бачили (і зафільмували) героїні в певний момент часу.

Авторка почала збирати відповідні відео наприкінці літа 2023 року – вона попросила Поліну обрати те, чим їй буде комфортно поділитися і також шукала зі свого архіву необхідні матеріали. Основна умова до них була – датування після 24 лютого 2022 року і щоб більшість була знята за кордоном. Не було суттєвим, чи вони вертикальні, горизонтальні, зняті на фотоапарат чи телефон, фронтальну чи основну камеру – це могли бути навіть відеоповідомлення з месенджера Телеграм, якщо вони демонстрували потрібний матеріал. Після збору матеріалу авторка відібрала з усіх відео ті, які підходили найбільше. Загальна вибірка складала 150 відео різної довжини, з яких було обрано 35.

Також на початкових етапах було прийняте рішення поїхати у декілька відряджень, як ми вже зазначали вище. Складно було визначити для них чіткий графік через певні обмеження, про які ми говоритимемо нижче. Однак, авторці вдалося запланувати та втілити три короткі поїздки: до Риги у вересні 2023, до Таллінну у лютому 2024 і ще раз до Риги у квітні 2024. За кожен з цих періодів часу, авторка намагалася дозняти частину необхідного матеріалу, який був необхідний для того, щоб створити у фільмі експозицію – показати міста. Один з фокусів був на тому, щоб підкреслити видимість у Таллінні та Ризі підтримки України. З безпосередньою організацією цих відряджень проблем не виникло, так само як і з самою зйомкою.

Увесь час між відрядженнями йшов переважно на вдосконалення концепції, розробку сценарію, фіналізацію бачення. З цим виникали певні складнощі, які ми опишемо далі. Авторка мала багато сумнівів стосовно того, яким хоче бачити фінальний результат роботи. Вона перебувала у постійному

пошуку референсів, дивилася багато різних документальних фільмів, шукала натхнення у музиці.

Спершу існувала ідея зробити фільм у формі компіляції лише з «закордонних» кадрів, доповнених начиткою поверх відеоряду тексту-рефлексії, який написала Марія. Однак для цього знадобилося б більше відряджень. Спочатку авторка не хотіла записувати окремі інтерв'ю з Поліною чи щось подібне. Однак згодом ця концепція здалася авторці нецікавою і занадто простою. Виникла інша ідея – все ще не вдаватися до методу інтерв'ювання, але записати спільну відео рефлексію Марії та Поліни без особливих обмежень у тому, про що вони можуть говорити. Детально ми розповідали про цей запис вище.

Так, у фінальному вигляді основна частина фільму складається з цієї розмови, доповненої всіма іншими відео. На думку авторки, у цьому варіанті фільм виглядає більш живим, оскільки глядач не просто чує про досвід, а бачить як і з якими емоціями говорять про нього самі героїні. Водночас ця рефлексія виглядає цікавішою ніж просте стандартне інтерв'ю у форматі запитання – відповідь. Вона поділена на 9 тематичних блоків. Увесь запис загалом становив близько 40 хвилин, з яких було обрано та змонтовано 11.

Варто зазначити, що на етапі коли авторка почала процес монтажу з'ясувалася проблема – для фільму був окремо записаний звук, але через запізно виявлену несправність мікрофона на яку він писався запис був непридатним для використання. Однак героїнь достатньо добре чути на самому відео, тому це не завадило отримати бажаний фінальний результат.

На фінальних етапах постпродакшену, коли постало питання про те, як закінчити фільм, авторка вирішила, що епілогом буде нарізка кадрів Києва. Вони не обов'язково мали бути зняті на камеру, навіть навпаки краще якщо на телефон – авторка захотіла надати їм, так само як і архівним відео з-за

кордону, «домашньої» атмосфери. Цією кінцівкою авторка хотіла підкреслити те, що вони з Поліною повернулися до Києва, а також передати їхнє бачення міста, аби глядач зміг відчутти любов, яку дівчата мають до нього. Після монтажу нарізки з'явилася думка про те, щоб якось цікаво обіграти її. Тоді Марія запросила Поліну для додаткової зйомки і вони зробили короткий запис того, як вони дивляться змонтоване відео. Так було забезпечення поєднання цього епілогу з основною частиною.

Після того, як авторка завершила роботу над кінцівкою народилася ідея короткого прологу до фільму. Він став необхідний для того, щоб зробити початок фільм співзвучним кінцю, а також об'єднати теми життя за кордоном, повернення додому і любові до рідного міста. Авторка спеціально написала для нього короткий текст про Київ і зробила начитку поверх обраного відеоряду – кадрів знятих з авто по дорозі в Ригу у лютому 2022 року.

Насамкінець, авторка обрала музику для фільму. Вона дуже довго сумнівалась з приводу того, яким хочу почути саундтрек до стрічки (і чи потрібен він взагалі), але з рештою зупинилася на двох композиціях. Перша – «The Man Who Married a Robot / Love Theme» британського гурту The 1975, а точніше саме інструментальна друга її половина, доповнює деякі епізоди основної частини фільму для створення ностальгічної, навіть дещо замріяної атмосфери. Друга пісня – «Heaven Is a Place on Earth» американської співачки Белінди Карлайл звучить в епілозі до фільму. Вона обрана з двох причин. По-перше, авторка вважає текст цієї пісні доречним для підсилення ефекту від фільму. Зокрема для підкреслення ідеї повернення додому, а також того, що «раєм на землі», може стати навіть вимушена домівка, якщо поруч близькі люди. По-друге, ця пісня є також саундтреком до напівдокументальної вистави «Покоління Пепсі» про 90-ті роки ХХ сторіччя в Україні за творами Сергія Жадана, що йде у київському «Театрі на Печерську». Вистава в чомусь

є дуже схожою за атмосферою до проєкту і авторці стала приємна ідея того, що такий маленький елемент буде їх поєднувати.

Назва фільму, «Коли ми були старшими», з'явилася вже на останніх етапах роботи. Вона є відсилкою до автобіографічної стрічки режисера Альфонсо Куарона «Roma». Там один з головних героїв, маленький хлопець говорить: «Коли я був старшим я був моряком, але затонув у морі». Це алюзія на сон, в якому герою наснилося що він вже дорослий і що він помирає. У контексті нашого документального фільму це так само метафора сну – ніби все, про що говорять героїні не відбулося насправді, а було лише страшним сном, в якому вони були старшими і почалася війна, змусивши їх пережити все, про що вони розповідають.

2.5.1 Календар роботи над фільмом

Початок липня 2023 – перша розмова з героїнею і домовленість про подальшу співпрацю.

Серпень 2023 – ми надіслали героїні запит на архівні відео та фото які вона знімала у Києві, а також під час і в евакуації починаючи з 24 лютого 2022 року. Ми отримали велику кількість матеріалу яку потім почали поступово опрацьовувати. Разом з тим авторка і почала обирати матеріал зі свого архіву.

Початок вересня 2023 – поїздка до Латвії, що тривала близько півтора тижня, для додаткової дозйомки матеріалу.

Вересень – жовтень 2023 – розробка сценарію, пропрацювання розкадрування, вдосконалення загального мистецького бачення фільму. У цей час початкова ідея фільму видозмінилася. Аналіз схожих документальних стрічок та пошук необхідних референсів.

Січень 2024 – зйомка розмови-рефлексії Марії та Поліни.

Лютий – березень 2024 – поїздка до Естонії для часткової дозйомки матеріалу. У це відрядження Марія та Поліна їздили разом.

Перша половина квітня 2024 – поїздка до Латвії тривалістю три тижні для часткової дозйомки матеріалу. Вивчення теоретичного матеріалу на тему документального фільму, а також про бажаний для застосування метод роботи.

Середина квітня – травень 2024 – постпродакшн фільму. На цьому виявилось необхідним коротко дозняти деякі епізоди з Марією та Поліною, виникла ідея кінцівки фільму, а також ідея все-таки частково зробити начитку для доповнення розповіді, яка вже була записана. В той самий час була підібрана музика для фільму.

2.6 Попередній досвід роботи з документальним кіно

Авторка до цього проєкту не мала досвіду створення документального кіно окрім створення залікового фільму для курсу «Виробництво документальних фільмів» разом з однокурсниками. Тематикою фільму були бомбосховища і те, як українці ховаються від російських ракетних атак.

Водночас авторка займається фотографією. Вона мала справу з документальною та репортажною зйомкою, у тому числі знімала протестні акції, марші, а також мала окремий фотопроект про Київ під час аварійних відключень світла у рамках курсу «Фотожурналістика».

У рамках підготовки до втілення проєкту авторка передивлялася низку документальних фільмів для того, щоб знайти натхнення та побачити можливі підходи до роботи, які можна застосовувати. Серед того, що запам'яталося найбільше були стрічки «Прокидаючись у тиші» (2022) [10], «Крихка пам'ять» (2022) [12], «Чорнобиль 22» (2023) [28], «Ptitsa» (2022) [21], «День незалежності» (2023), Bär (2016) [40].

2.7 Обмеження

Можна виділити кілька видів обмежень з якими стикнулася авторка фільму: часові та психологічні. Останні впливали на роботу найбільше. Хоча можна сказати, що загалом суттєвих складнощів з тим, щоб зняти фільм не було. Весь процес був максимально комфортним як для авторки, так і для героїні (Поліни). Навіть потреба їхати за кордон на додаткові зйомки не виявилася особливою перешкодою, а саме тому її у цей розділ ми не виносимо.

2.7.1 Часові обмеження

Одним з найбільших – і доволі неочікуваних – обмежень виявилася робота авторки. У період, що збігся з початком роботи над стрічкою вона отримала роботу в Американському агентстві міжнародного співробітництва (USAID) і почала працювати у комунікаційній команді Міністерства розвитку громад, територій та інфраструктури України (Міністерство відновлення). Ця робота займала велику частину часу і вступала в конфлікт зі створенням документального фільму. Водночас у лютому 2024 року авторка звільнилася і змогла більше зосередитися над проєктом.

2.7.2 Психологічні обмеження

Протягом усього процесу роботи над фільмом авторка досить сильно переживала.

По-перше, постійно з'являлися нові ідеї і часто концепція, яка вже здавалася закінченою зазнавала змін. Зокрема авторка довго не могла визначитися з настроєм, який хотілося б передати у фільмі. З одного боку у стрічці йдеться про серйозні теми, але авторці не хотілося робити її нарочито серйозною, ба навіть депресивною. Було бажання показати складність становища в евакуації, водночас зберігши життєствердну атмосферу та частку

іронії до певних абсурдних протиріч у всьому, що відбувається за нинішніх обставин. А оскільки історія фільму для авторки особиста вона хотіла максимально по справжньому передати їхній з Поліною спільний досвід.

По-друге, у фільмі підійнята конкретна тема, яка в той самий час у собі несе кілька підтем. Авторка до останнього моменту постпродакшену шукала найбільш вдалий кут зору для їх висвітлення. З одного боку це евакуація, з іншого дружба. Також це і повернення додому, яке йде з любові у першу чергу до рідного міста та почуття приналежності. Для авторки було дуже важливо покрити всі ці аспекти так, щоб це не виглядало уривчасто і дивно.

По-третє, знову таки, оскільки історія є особистою, важко було обирати історії, відео, які будуть зрозумілі сторонньому глядачу. Авторці постійно хотілося додати щось до фільму, але потім, осмислюючи це, вона розуміла, що навряд чи людина не знаючи контексту зрозуміє що значать певні імена, відсилки, краєвиди тощо.

По-четверте, у певний момент авторка почала сумніватися у темі як такий, оскільки розуміє наскільки неоднозначною вона є у суспільстві. Навіть в оточенні самої авторки є знайомі, які з певним скепсисом та сарказмом ставляться до тих, хто обрав евакуюватися за кордон. Однак авторка швидко здолала ці сумніви, адже переконана, що нерозуміння частини суспільства не є причиною не підіймати тему її документального фільму.

По-п'яте, як ми вже вище зазначили, робота авторки суттєво впливала на процес роботи над фільмом. У тому числі вона була емоційно та психологічно виснажливою, що пригнічувало авторку.

По-шосте, протягом періоду в який відбувалася робота над фільмом, авторка мала деякі сімейні обставини, що також забирали на себе увагу і змушували авторку відчувати емоційний дискомфорт через переживання.

3. Результати

3.1. Синопис фільму

Герої фільму: Поліна (головна персонажка), Марія (головна персонажка), інші особи які не є героями фільму, але згадуються персонажками.

Ідея фільму: життя в евакуації за кордоном набагато більш комплексне питання, ніж може здатися. Це переживання, яке не можна нівелювати чи принижувати – вони цінні та важливі для усвідомлення спільного українського досвіду переживання повномасштабного вторгнення.

3.2 Розкадрування

Кадр №1

Перші 12 секунд – чорний екран. Паралельно закадровий голос починає читати текст: *«Хтось спитав у мене чи маю я фотографії Києва. Я відповіла: так, звісно. А потім... я усвідомила, що маю так багато фотографій інших міст, що здається, що я ніколи не жила в Києві».*

Кадр №2

Захід сонця знятий з авто по дорозі до Латвії. Герої у кадрі відсутні. Закадровий голос продовжує читати текст.

Кадр №3

Батько Марії за кермом по дорозі до Латвії. Закадровий голос продовжує читати текст.

Кадр №4

Матір Марії з котом по дорозі до Латвії. Закадровий голос закінчує читати текст.

Кадр №5

Темний екран. Текст: «*Частина 1: Ми*».

Кадр №6

У кадрі Марія та Поліна сидять на фоні завішаної простирадлом стіни, коротко представляються, трохи говорять про себе. Локація: кімната, де конкретно – невідомо, яка – невідомо. Паралельно з тим як ілюстрації ідуть відео: Поліна на пляжі в Естонії, Марія на пляжі в Латвії, Марія та Поліна на задньому сидінні авто. На фоні ледь чуто лунає композиція «Heaven Is a Place on Earth».

Кадр №7

Темний екран. Текст: «*Частина 2: Воно було того варте (мабуть)*».

Кадр №8, 9, 10

Плакати на підтримку України біля російського посольства. Локація: Рига, Латвія.

Кадр №11

У кадрі Марія та Поліна сидять на фоні завішаної простирадлом стіни, розмовляють про початок повномасштабного вторгнення та переживання через те, що нові міста вже стали їм рідними. Паралельно з тим як ілюстрації ідуть відео: Марія збирає валізи в Ризі, Марія в автобусі, батько Марії з котом, плакат на підтримку України в Таллінні, море в Естонії, вид площі у Таллінні, міські пейзажі Риги. Коли Марія починає говорити про те яка рідна їй стала

Рига починає тихо грати композиція «The Man Who Married a Robot / Love Theme».

Кадр №12

Темний екран. Текст: *«Частина 3: У якій ми не можемо більше спілкуватися з (деякими людьми)».*

Кадр №13

У кадрі Марія та Поліна сидять на фоні завішаної простирадлом стіни, розмовляють про складнощі спілкування з людьми за кордоном.

Кадр №14

Темний екран. Текст: *«Частина 4: Екзистенційні питання».*

Кадр №15

У кадрі Марія та Поліна сидять на фоні завішаної простирадлом стіни, розмовляють про те чи жалкують вони про виїзд. Паралельно з тим як ілюстрації ідуть відео: Марія плаче вдома в Києві, Марія у своєму ліжку в Києві, кімната Марії в Ризі, кухня в Києві, кухня в Ризі.

Кадр №16, 17, 18

Повітряна тривога в Києві на різних локаціях.

Кадр №19

У кадрі Марія та Поліна сидять на фоні завішаної простирадлом стіни, продовжують розмовляти про те чи жалкують вони про виїзд. Паралельно з тим як ілюстрації ідуть відео: відео з машини по дорозі до Таллінну, Поліна зі своєю собакою

Кадр №20

Темний екран. Текст: *«Частина 5: Ремарка про важливість світогляду».*

Кадр №21

У кадрі Марія та Поліна сидять на фоні завішаної простирадлом стіни, розмовляють про те, як важливо з розумінням ставитися до людей які виїхали, але що їм евакуйовані мають розуміти, що не можна просто сидіти зі складеними руками за кордоном, нічого не роблячи.

Кадр №22

Темний екран. Текст: *«Частина 6: У якій захотілося побити жіночок з масковським акцентом».*

Кадр №23

Відео з мережі ТікТок у якому американський блогер роздумує на тему спілкування з росіянами.

Кадр №24

У кадрі Марія та Поліна сидять на фоні завішаної простирадлом стіни, розмовляють про те, як складно було жити в Латвії та Естонії через те, що там доволі багато росіян. Паралельно з тим як ілюстрації ідуть світлини: літера Z на будівлях у Ризі.

Кадр №25

Темний екран. Текст: *«Частина 7: Прийняти та полюбити хаос».*

Кадр №26

У кадрі Марія та Поліна сидять на фоні завішаної простирадлом стіни, розмовляють про позитивні аспекти перебування за кордоном та підтримку з боку місцевих там. Паралельно з тим як ілюстрації ідуть відео: знаки підтримки України у Таллінні та Ризі, краєвиди Таллінна, море в Естонії, Поліна біля моря, нарізка зустрічей Марії та Поліни з друзями за кордоном. На фоні грає композиція «The Man Who Married a Robot / Love Theme».

Кадр №27

Темний екран. Текст: «*Частина 8: ”Споглядаючи сліди від ракет”*».

Кадр №28

У кадрі Поліна. Локація: спальня Марії у Ризі. За кадром голос Марії, яка ставить Поліні питання про їхню виставу. Напис: «*січень 2023, Рига*».

Кадр №28

У кадрі Марія та Поліна сидять на фоні завішаної простирадлом стіни, розмовляють про процес створення вистави. Паралельно з тим як ілюстрації ідуть відео: репетиції вистави, відео онлайн дзвінків дівчат під час яких вони працювали над виставою.

Кадр №29

Темний екран. Текст: «*Частина 9: Ми скаржимося*».

Кадр №30

У кадрі Марія та Поліна сидять на фоні завішаної простирадлом стіни, жартують на тему того, що вони не скаржаться на своє теперішнє становище. На фоні грає композиція «The Man Who Married a Robot / Love Theme».

Кадр №31

У кадрі Марія та Поліна сидять на фоні завішаної простирадлом стіни, розмовляють. Кадр чорно-білий. На фоні грає композиція «The Man Who Married a Robot / Love Theme».

Кадр №32

Локація: вітальня Марії у Києві. У кадрі видно сервант та великий телевізор. Спиною до камери на підлозі сидить Поліна. До кімнати заходить Марія з котом в руках, віддає кота Поліні, сідає поруч з нею. Марія за кадром натискає пробіл на ноутбучі і на телевізорі з'являється відео. Фокус камери – на нього, все інше навколо у затемненні. Відео – нарізка відео з видами Києва, а також спільних відео Марії, Полі та їх друзів змонтоване під композицію «Heaven Is a Place on Earth».

Коли відео закінчується Марія виключає ноутбук, музика затихає і Марія питає чи готова тепер Поліна йти. Поліна киває і вони разом, забравши з собою кота, поволі у тиші виходять з кімнати. За кілька секунд Марія повертається і вимикає камеру.

Титри

Всі написи білим шрифтом на чорному фоні.

- 3 секунди темний екран. Повертається композиція «Heaven Is a Place on Earth».
- Назва фільму – «Коли ми були старшими».
- Напис «У фільмі знімалися» і почергово представлення дівчат (Поліни, а потім Марії) у форматі: по лівий бік екрана коротке горизонтальне відео, по правий – ім'я прізвище.

- Напис «За участі наших сімей, друзів, двох котів і однієї собак», а під ним фото Поліни з її собакою і Марії з її котом.
- Розподіл ролей: режисерка, операторки, продюсерка, монтажерка, а також зазначення авторства музики.
- Присвята фільму батькам Марії «Моїм батькам. Які далеко від дому запалили для нас світло у темряві війни», а під нею їх світлина.

3.2 Зміни у монтажі

«Монтаж №1»

У першу чергу було необхідно порізати основну частину майбутнього фільму – розмову Марії та Поліни. Авторка передивилася запис, поділила його на умовні менші частини. Одразу були викинуті ті епізоди, в яких дівчата говорили про речі абсолютно не дотичні до теми, або озвучували якусь занадто персональну інформацію. Після цього залишилася вибірка матеріалу, який більш менш підходив для використання. На цей процес пішло 2 дні.

На цьому етапі було важливо також відкинути частини запису, які були зрозумілі героїням, але які потенційно не були б зрозумілі сторонньому глядачу. До таких можна було віднести окремі історії, які розповідали дівчата, епізоди, де згадувалися без контексту конкретні особи та ситуації з ними, внутрішні жарти тощо.

Також на цьому етапі авторка одразу почала різати частини запису, що підходили. Вона скорочувала паузи, прибирала місця, де дівчата повторювалися у своїх думках, або задовго тягнули склади (якщо була

можливість обрізати це обережно) тощо. Також авторка зробила всі відео гучнішими, підсиливши звук.

«Монтаж №2»

На цьому етапі авторка вирішувала в якому порядку будуть йти історії у фільмі. Більшу частину вона лишила у тій самій послідовності, що й в оригінальному записі. Однак вона переставила представлення дівчат з кінця запису на початок, вирішивши, що саме з нього буде найвдаліше почати фільм. Воно було одразу доповнено трьома архівними відео накладеними на основний відеоряд.

Частина, у якій дівчата розповідають про виставу, була посунута в кінець запису – це все ще важлива частина історії, та не основна і вона цілком може завершувати оповідь. Також було вирішено додати до цієї частини відео з Поліною, яке Марія знімала взимку 2023 року у цілях документації процесу створення вистави.

«Монтаж №3»

Перед продовженням роботи над основною частиною авторка вирішила одразу змонтувати епілог фільму – нарізку з відео Києва. На цьому етапі вона відібрала відео Києва які мала сама і попросила Поліну також надіслати кілька.

Після того, як вона мала всі необхідні матеріали, авторка обрала музику, яка доповнить відеоряд – композицію «Heaven Is a Place on Earth». Далі авторка різала та міняла місцями відео для того, щоб синхронізувати їх з композицією. Для авторки було важливо створити естетичне, лаконічне, ритмічне і коротке відео. Вдалося зробити відеоряд довжиною 30 секунд.

По завершенню монтажу Марія запросила Поліну на додаткову зйомку. Вони зробили запис того, як дивляться готову нарізку. Далі авторка зробила лише кілька змін у цьому записі вирізавши затягнуті момент і епілог до фільму був готовий.

Від початку до кінця створення цієї частини зайняло 2 дні.

«Монтаж №4»

Наступним завданням було зробити титри, щоб фіналізувати роботу над кінцівкою. Робота зайняла 2 години. Було прийнято рішення зробити титри максимально простими та лаконічними: білий текст на чорному тлі, шрифт HelveticaNeue-Thin. До титрів увійшла назва фільму, імена героїнь, розподіл ролей при виробництві, подяка залученим особам і присвята фільму батькам авторки. Поруч з іменами дівчат у титрах було прийняте рішення додати по короткому смішному відео з кожною з них відповідно. У титри також була додана композиція «Heaven Is a Place on Earth».

По завершенню роботи ця частина була додана до вже готової нарізки з відео Києва.

«Монтаж №5»

Далі авторка повернулася до основної частини фільму. На цьому етапі вже були повністю порізані всі шматки запису, які планувалося використати. Завданням було додати поверх цього головного відеоряду додаткові кадри з раніше відібраних архівних відео. Цей процес зайняв 3 дні.

Авторка передивлялася кожен окрему частину розмову і відповідно до того, про що вони з Поліною говорили обирала, різала та додавала необхідні відео. Вони мали по суті слугувати ілюстраціями до обговорення, показуючи життя дівчат за кордоном ніби у ретроспективі.

«Монтаж №6»

«Розкидавши» основну масу архівних записів, авторка зрозуміла, що деякі частини фільму «просідають» в плані ілюстративного матеріалу. Тоді було прийнято рішення або повністю прибрати їх, або скоротити так, щоб вони не були занадто затягнутими. Адже оскільки в основному відеоряді не відбувається особливих подій, було важливо «розбавити» його для того, щоб підтримувати увагу глядача. Зокрема так було з кадрами №21 та №24. Ці частини так і лишилися фактично непроілюстрованими, але авторка суттєво скоротила їх для фінального варіанту фільму.

На цьому ж етапі авторка шукала додаткові відео, щоб проілюструвати деякі частини більшою кількістю кадрів.

«Монтаж №7»

На цьому етапі авторка додала до фільму музичний супровід. У першу чергу для створення необхідного настрою вона додала композицію «The Man Who Married a Robot / Love Theme» до моментів, у яких дівчата говорять про хороші аспекти перебування в евакуації або за чимось ностальгують. Авторка обрізала композицію до другої її половини, у якій немає тексту, оскільки потребувала тільки інструментального супроводу. Музика була додана до кадрів №26, 30, 31 і дещо пізніше - до кадру №11.

«Монтаж №8»

Деякі архівні кадри додані не поверх основного відеоряду, а врізані між його частинами: кадри №8, 9, 10, 16, 17, 18.

«Монтаж №9»

Додане відео з мережі ТікТок, яке передає ідею ставлення героїнь до росіян: кадр №23.

«Монтаж №10»

Монтаж прологу до фільму перед основною частиною. Авторка додала чорний кадр на початку запису, після нього вставила архівні відео зняті нею по дорозі до Латвії, а також зробила начитку з власноруч написаним текстом про Київ поверх цього відеоряду. Це зайняло не більше 1 години.

«Монтаж №11»

Авторка фінально передивилася весь фільм. Було прийнято рішення дати назви кожній з його частин. Авторка додала пробіли з чорним екраном між частинами розмови. У цих пробілах тим же самим шрифтом, що використовувався для титрів додала номер та назву для кожної частини.

«Монтаж №12»

Було додано ще декілька архівних відео, зокрема до кадру №28, а також №19.

«Монтаж №13»

Авторка вирішила додати до кадру №32 текст, у якому б дуже коротко описувалося, що сталося з нею та Поліною по поверненню з евакуації. Також це було необхідно, щоб поєднати початок у якому говорилося про Київ з кінцем і пояснити чому у фільмі існує нарізка відео Києва. Для цього тексту було обрано той самий шрифт, що використовувався для титрів.

«Монтаж №14»

Коли була повністю закінчена склейка всіх кадрів і до основної частини фільму була додана нарізка відео Києва, а також титри авторка провела роботу над кольорокорекцією кадрів. Для всієї розмови з Поліною авторка понизила загальну яскравість і, а також прибрала засвіти (hughlights). Також для темних зон (shadows) вона додала тонування блакитним кольором. Лише у кадрі №31 авторка вирішила зробити зображення чорно-білим для створення ефекту його відстороненості від загальної теми спілкування.

У кадрах №8, 9, 10, 28, 32 авторка також понизила загальну яскравість і прибрала засвіти (highlights), але також додала контрастності.

Переважну кількість архівних відео авторка залишила такими, як вони були. У деяких випадках також корегувала яскравість та/або засвіти. До деяких відео була додана яскравість, щоб зробити кольори насиченішими.

ВИСНОВКИ

Перебувати в евакуації за кордоном доволі непросто. Водночас люди намагаються продовжувати там своє життя, шукати шляхи формування спільноти, спілкування з близькими та рідними. Так, переїзд дуже часто йде у розріз з тим, що люди могли планувати для себе. Водночас в обставинах на які глобально неможливо повпливати з'являється нове світосприйняття, інше уявлення про себе та своє майбутнє.

За таких умов видається корисним відрефлексовувати емоції від пережитого, давати простір для їх переосмислення. Важливо документувати всі ці думки для того, щоб була змога пам'ятати, як відбувалися події та що відчували люди, адже час здатен стерти гостроту та чіткість спогадів.

На нашу думку, за допомогою фільму «Коли ми були старшими» вдалося створити свого роду ретроспективу досвіду Поліни та Марії.

Ми працювали над проектом протягом року з деякими перервами через неочікувані складнощі. У результаті фільм вийшов схожим на відеощоденник в якому відображені найяскравіші епізоди перебування героїнь в евакуації.

Для авторки цей фільм став важливим та корисним елементом самопізнання, а також – що найголовніше – першим важливим кроком до втілення схожих майбутніх проєктів у ролі режисерки. Під час нашої роботи ми не тільки виконали завдання, поставлені на початку, але й здобули деякий новий досвід. Зокрема:

- Ми показали індивідуальні історії героїнь в евакуації не вдаючись в занадто особисті подробиці життя кожної з них (що було серед складнощів);
- Ми переконані, що достатньо яскраво підсвітили емоції героїнь в евакуації, зокрема через наявність архівних відео у фільмі;
- Через поєднання свіжої рефлексії з архівними матеріалами ми прослідкували як евакуація поступово впливала на стан героїнь;

- Нам також вдалося вплести в оповідь у фільмі наратив про те, що героїні повернулися до України, і з ще більшою любов'ю тепер ставляться до рідного міста Києва;
- Ми здобули досвід організації відряджень і цілеспрямованої зйомки під час поїздок: пошук кадрів та ракурсів, дослідження міст, отримання дозволу на зйомку;
- Для авторки фільму це був перший повноцінний досвід з монтажем такого обсягу і роботи з Adobe Premier Pro;
- Ми також отримали широкий досвід роботи з кольорокорекцією відео;
- Для нас став цікавим досвід з нестандартним форматом інтерв'ю (рефлексія) – ми навчилися чітко виділяти необхідну інформацію, обробляти її та аналізувати;
- Ми відпрацювали вміння компонувати відеоматеріали, створюючи цілісну оповідь, використовуючи різноманітні прийоми монтажу (склейка, накладання, переходи тощо);
- Ми навчилися долати психологічні перепони як особисті, так і у спілкуванні з героїнями.

Ми переконані, що фільм «Коли ми були старшими» цілком здатен дати глядачеві приблизне уявлення про ті емоції, почасти дуже змішані та неоднозначні, які мають люди, що виїхали з початком повномасштабного вторгнення за кордон. Ми сподіваємося, що матеріал буде здатний допомогти глядачеві зрозуміти певні власні емоції, викликавши емпатію та розуміння, а також видозмінити думку тих, хто негативно ставиться до співвітчизників у вимушеній евакуації, запропонувавши новий кут погляду на обставини, які контекстуально відрізняються в життях кожного та кожної, кому довелося стикнутися з евакуацією.

У стрічки є потенціал стати важливою ланкою в межах суспільної дискусії стосовно подекуди контroversійного досвіду, дозволивши стороні, яка не завжди

відчуває свободу висловитися, стати почутою й, за умов сприятливого сприйняття з боку глядача, навіть зрозумілою.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Бондар В., Допіра М. «Розгляд методу контент-аналізу з погляду кількісно-якісних технік проведення» [Електронний ресурс] / Вікторія Бондар // Національний університет “Києво-Могилянська Академія” – 2007. – Режим доступу до ресурсу: <https://ekmair.ukma.edu.ua/items/3fe10a6f-e58d-4a49-8b38-e5a61bfl1479>
2. Вайт Е. Етика має значення в розповіді про Україну [Електронний ресурс] / Ейдан Вайт // Ethical Journalism Network – 2022. – Режим доступу до ресурсу: <https://ethicaljournalismnetwork.org/ethics-matter-in-telling-the-story-of-ukraine-ukrainian>
3. Вакулюк М. Політизація мистецтва на прикладі української музики створеної у період 2014-2022 років [Електронний ресурс] / Марія Вакулюк // Національний університет “Києво-Могилянська Академія” – 2022. – Режим доступу до ресурсу: <https://ekmair.ukma.edu.ua/items/d72b9a56-7cb0-42c8-8b1e-56866338e16f>
4. Вальтер Я. Фактчекінг: як поширюються фейки про українських біженців [Електронний ресурс] / Ян Вальтер // DW – 2023. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.dw.com/uk/faktceking-ak-posiruutsa-fejki-pro-ukrainskih-bizen-civ/a-64727252>
5. Власенко В. Російська пропаганда створює втому від біженців у ЄС [Електронний ресурс] / Вікторія Власенко // Урядовий Кур’єр – 2023. – Режим доступу до ресурсу: <https://ukurier.gov.ua/uk/articles/rosijska-propaganda-stvoryuye-vtomu-vid-bizhenciv-/>
6. Всеєвропейське дослідження українців у Європі [Електронний ресурс] / Соціологічна група Рейтинг – 2023. – Режим доступу до ресурсу:

https://ratinggroup.ua/research/ukraine/vse_vropeyske_dosl_dzhennya_ukra_nc_v_u_vrop.html

7. Горбань М. Життя українських біженців у цифрах: результати дослідження на основі опитування українців у різних країнах [Електронний ресурс] / Марія Горбань // Радіо свобода – 2023. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.radiosvoboda.org/a/zhyttya-bizhentsiv-u-tsyfrakh-doslidzhennya/32599058.html>
8. Гуменюк О. Ми дожилися до того, що вже поляки з нас сміються! [Електронний ресурс] / oksana_humeniuk.ua // Instagram. – Режим доступу до ресурсу: https://www.instagram.com/p/CbKeHQyNSz8/?img_index=1
9. Два роки війни в Україні: мільйони людей отримали допомогу, мільйони все ще її потребують [Електронний ресурс] / Міжнародна організація з міграції – 2024. – Режим доступу до ресурсу: <https://ukraine.iom.int/uk/news/dva-roky-viyny-v-ukrayini-milyony-lyudey-otrymaly-dopomohu-milyony-vse-shche-yiyi-potrebuyut-mom>
10. Жлуктенко М., Асаді Фаезі Д. Прокидаючись у тиші [Електронний ресурс] / Міла Жлуктенко, Даніель Асаді Фаезі // DocuDays – 2022. – Режим доступу до ресурсу: <https://docudays.ua/2023/movies/docu-korotko/prokidayuchis-u-tishi/>
11. Жуков С. "Украинские бешенцы": Як російська пропаганда атакує українських біженців [Електронний ресурс] / Сергій Жуков // Українська правда – 2023. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.pravda.com.ua/columns/2023/02/1/7387448/>
12. Іванько І. Крихка пам'ять [Електронний ресурс] / Ігор Іванько // DocuDays – 2022. – Режим доступу до ресурсу: <https://docudays.ua/2023/movies/docu-ukraina/krykhka-pamyat/>

13. Ідьте додому: як російська пропаганда дискредитує українських біженців [Електронний ресурс] / RFI – 2023. – Режим доступу до ресурсу:
<https://www.rfi.fr/uk/%D1%83%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%86%D1%96-%D0%B7%D0%B0-%D0%BA%D0%BE%D1%80%D0%B4%D0%BE%D0%BD%D0%BE%D0%BC/20230913-%D0%BD%D0%B0%D0%BF%D0%B0%D0%B4%D0%B8-%D0%BD%D0%B0-%D1%83%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%86%D1%96%D0%B2-%D0%B7%D0%B0-%D0%BA%D0%BE%D1%80%D0%B4%D0%BE%D0%BD%D0%BE%D0%BC>
14. Кавкало М. “Зрадники” проти “патріотів”. Чому українці вдома і за кордоном розсварились під час війни [Електронний ресурс] / Марина Кавкало // Platform of Ukraine – 2024. – Режим доступу до ресурсу:
<https://platform-of-ukraine.online/zradniki-proti-patriotiv-chomu-ukrainci-vdom-i-za-kordonom-rozsvarilis-pid-chas-vijni/>
15. Кавуненко Т. Війна в соцмережах. Як російська пропаганда дискредитує Україну та українців за кордоном [Електронний ресурс] / Тетяна Кавуненко // Івано-Франківське обласне телебачення – 2023. – Режим доступу до ресурсу:
<https://galtv.if.ua/news/vijna-v-socmerezah-yak-rosijska-propaganda-dyskredytuye-ukrayinu-ta-ukrayinciv-za-kordonom>
16. Константиновська Ю. Правила комунікації українців. [Електронний ресурс] / juliakont // Instagram. – Режим доступу ресурсу:
<https://www.instagram.com/p/CcV3fZ8Ng7p/?igsh=YXlwcHMwa3dtMTh3>
17. Котенко Т. Нові фейки Кремля: українські біженці-вбивці та миролюбна Росія - Главком [Електронний ресурс] / Тетяна Котенко // Главком – 2022. – Режим доступу до ресурсу:

https://glavcom.ua/world/observe/novi-feyki-kremlya-ukrajinski-bizhenci-vb-ivci-ta-miroljubna-rosiya--845187.html#google_vignette

18. Кравченко Я. Про героїзм тих, хто залишився і поїхав. [Електронний ресурс] / shalmaza // Instagram. – Режим доступу ресурсу: https://www.instagram.com/p/CbpwkLztHPh/?igsh=Y2R6ejJubmp3YWk3&img_index=1
19. Кровлі С., Плахотнік О., Маєрчик М. Автоетнографія як феміністичне самоінтерв'ювання [Електронний ресурс] / Сара Кровлі, Ольга Плахотнік, Марія Маєрчик // Критика феміністична: східноєвропейський журнал феміністичних і квір-студій, № 1 – 2018. – Режим доступу до ресурсу: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/e893a49e-0ad1-4cda-b468-f526577c6742/content>
20. Ліп Є. Зміна мови VS переселенці. [Електронний ресурс] /eugene_lir, Svidomi_ua, pidpilna_humanitarka // Instagram. – Режим доступу ресурсу: https://www.instagram.com/p/CbsIR9FNmNn/?igsh=MnU3dnNuY3dsZnk1&img_index=1
21. Максименко А. Ptitsa [Електронний ресурс] / Аліна Максименко // DocuDays – 2022. – Режим доступу до ресурсу: <https://docudays.ua/2023/movies/docu-korotko/ptitsa/>
22. Мельник Р. Висвітлення української тематики в медіа різних країн Європи має свою специфіку — дослідження [Електронний ресурс] / Роман Мельник // Детектор медіа – 2023. – Режим доступу до ресурсу: <https://detector.media/infospace/article/210462/2023-04-24-vysvitlennya-ukrainskoi-tematyky-v-media-riznykh-krain-ievropy-maie-svoyu-spetsyfiku-doslidzhennya/>
23. Ми не знаємо, коли закінчиться війна, але впевнені, що перемога буде за нами, за українцями [Електронний ресурс] / По той бік новин //

Facebook. – Режим доступу до ресурсу:
<https://www.facebook.com/behindtheukrainenews/photos/a.245587652932042/1118371992320266/?type=3>

24. Михайлішина Д. Усе менше охочих повертатися. Як змінилися настрої українських біженців [Електронний ресурс] / Дарія Михайлішина, Центр економічної стратегії // Економічна правда – 2024. – Режим доступу до ресурсу:
<https://www.epravda.com.ua/publications/2024/03/25/711576/>
25. Нахабні біженці та русофобія. Що не так з новинами про ВПО в українських медіа? [Електронний ресурс] / Інститут масової інформації – 2022. – Режим доступу до ресурсу:
<https://imi.org.ua/monitorings/nahabni-bizhentsi-ta-rusofobiya-shho-ne-tak-z-novynamy-pro-vpo-v-ukrayinskyh-media-i45151>
26. Поліковська Ю. CAT-UA: Російська пропаганда використала тему «невдячності» українських біженців для розгону антиукраїнських наративів у соцмережах [Електронний ресурс] / Юлія Поліковська // MediaSapiens – 2024. – Режим доступу до ресурсу:
<https://ms.detector.media/internet/post/34520/2024-03-26-cat-ua-rosiyska-propaganda-vykorystala-temu-nevdyachnosti-ukrainskykh-bizhentsiv-dlya-rozghonu-antyukrainskykh-naratyviv-u-sotsmerezkhakh/>
27. Пустельник Л. Живеш за кордоном – то «зрадник»? [Електронний ресурс] / Людмила Пустельник // Global Village Home – 2022. – Режим доступу до ресурсу:
<https://www.globalvillagehome.net/post/%D0%B6%D0%B8%D0%B2%D0%B5%D1%88-%D0%B7%D0%B0-%D0%BA%D0%BE%D1%80%D0%B4%D0%BE%D0%BD%D0%BE%D0%BC-%D1%82%D0%BE-%D0%B7%D1%80%D0%B0%D0%B4%D0%BD%D0%B8%D0%BA>

- 28.Радинський О. Чорнобиль 22 [Електронний ресурс] / Олексій Радинський // TakFlix – 2023. – Режим доступу до ресурсу: <https://takflix.com/uk/films/chornobyl-22>
- 29.Раєвський Д. Кажуть, світ відвертається від України і підтримка падає. А як насправді? Що говорять опитування? Розбір [Електронний ресурс] / Дмитро Раєвський // Бабель – 2024. – Режим доступу до ресурсу: <https://babel.ua/texts/104141-kazhut-svit-vidvertayetsya-vid-ukrajini-i-pidtrimka-padaye-a-yak-naspravdi-shcho-govoryat-opituvannya-rozbir>
- 30.Російська пропаганда використовує соцмережі для дискредитації українців за кордоном – дослідження [Електронний ресурс] / Інститут масової інформації – 2023. – Режим доступу до ресурсу: <https://imi.org.ua/news/rosijska-propaganda-vykorystovuye-sotsmerezhi-dlya-dyskredytatsiyi-ukrayintsiv-zakordonom-i56287>
- 31.Ставлення українців, які зараз перебувають на території України, до українських біженців у Європі [Електронний ресурс] / Київський міжнародний інститут соціології – 2022. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1160&page=1>
- 32.Тихий В. День незалежності [Електронний ресурс] / Володимир Тихий // DocuDays – 2023. – Режим доступу до ресурсу: <https://docudays.ua/2023/movies/docu-ukraine/den-nezalezhnosti/>
- 33.Українські біженці в ЄС: у фокусі російської пропаганди [Електронний ресурс] / Група з аналізу гібридних загроз // Ukraine Crisis Media Centre – 2023. – Режим доступу до ресурсу: <https://uacrisis.org/uk/ukrayinski-bizhentsi-v-yes-u-fokusi-rosijskoyi-propagandy>
- 34.Українські біженці. Майбутнє за кордоном та плани на повернення. Третя хвиля дослідження [Електронний ресурс] / Центр економічної

- стратегії – 2024. – Режим доступу до ресурсу:
https://ces.org.ua/ukrainian_refugees_third_wave_research/
- 35.«Українці сіли всім на голову». Російська дезінформація щодо українських біженців у соціальних мережах [Електронний ресурс] / Реанімаційний Пакет Реформ – 2022. – Режим доступу до ресурсу:
<https://rpr.org.ua/news/ukraintsi-sily-vsim-na-holovu-rosiyska-dezinformatsiia-shchodo-ukrainskykh-bizhentsiv-u-sotsialnykh-merezhakh/>
- 36.Шолі Т. Чи треба сумніватись у патріотизмі українців за кордоном? [Електронний ресурс] / Тамріко Шолі // Главком – 2022. – Режим доступу до ресурсу:
<https://glavcom.ua/columns/tamriko/chi-treba-sumnivatis-u-patriotizmi-ukrajinciv-za-kordonom-850376.html>
- 37.Berger, P. Invitation to Sociology / Peter L. Berger // Doubleday – 1963.
- 38.Brewer J. Ethnography [Електронний ресурс] / John D Brewer // Essential Guide to Qualitative Methods in Organizational Research (p. 312-22) – 2004 – Режим доступу до ресурсу:
https://www.researchgate.net/publication/260162608_Ethnography
- 39.Bruyn, S. The Human Perspective in Sociology / Severyn T. Bruyn // Prentice Hal – 1966.
- 40.Flörks P. Bär - Kurzfilm [Електронний ресурс] / Pascal Flörks // YouTube – 2016. – Режим доступу до ресурсу:
<https://www.youtube.com/watch?v=C3ZVWQBVZWU&list=LL&index=2&t=7s>
- 41.Hammersley, M. Reading Ethnographic Research / Martyn Hammersley // Longman – 1990.
- 42.Hughes, J. A. The Philosophy of Social Research / John A. Hughes // Longman – 1990.